

Юрій Друк

РЕФОРМА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

У статті розв'язано актуальне наукове завдання, що полягає у визначенні впливу реформування і розвитку політичної системи країни на модернізаційні процеси у сфері державного управління. Актуальність дослідження проблеми політико-адміністративної модернізації суспільства і держави зумовлена, передусім, тим, що всі зміни в системі державного управління (приведення різноманітних елементів і механізмів системи у відповідність до практики державотворення) відбувалися і надалі відбуваються за рахунок модернізації.

Ключові слова: реформа політичної системи, модернізація системи державного управління, модернізаційні процеси, політико-адміністративна модернізація

***Yuriy Druk. Reform of the political system in the context of modernization of the system of state administration** An actual scientific task which consists in determination of influence of reformation and development of the political system of country on modernization processes in the field of*

state administration is untied in the article. Actuality of research of problem of politically administrative modernization of society and state is conditioned, foremost, that all changes in the system of state administration (bringing of various elements and mechanisms of the system to conformity with practice of creation of the state) took place and continue to take place due to modernization.

Key words: reform of the political system, modernization of the system of state administration, modernization processes, politically administrative modernization

Постановка проблеми. В суспільно-політичних процесах, до яких ми з повними підставами маємо віднести процеси державного управління, ключове значення відводиться людському виміру, потребам та інтересам людей, що помітно впливає на визначення перспектив обрання різноманітних сценаріїв і напрямів розвитку. Актуальність дослідження проблеми політико-адміністративної модернізації суспільства і держави зумовлена, передусім, тим, що всі зміни в системі державного управління відбувалися і надалі відбуваються за рахунок модернізації.

Аналіз останніх досліджень. Певною мірою зазначена проблематика вже знайшла відображення у вітчизняній літературі. Вагомий внесок у розробку питань проблеми модернізації системи державного управління зробили М.Алмонд, С.Верба, В.Бичек, С.Здіорук, С.Конончук, Г.Зеленько, І.Кресіна, Д.Котляр, С.Конончук, В.Луговий, М.Михальченко, Є.Перекуда, В.Токовенко, В.Тертичка, Г.Чернов та ін. Особливості політико-адміністративної модернізації в контексті концептуальних підходів транзитології досліджували А.Мельвиль, С.Липсет, С.Кен-Рюн, Д.Торрес. Особливу увагу привертають дисертаційні дослідження В.Тертички «Державна політика: Аналіз і впровадження в Україні» [19] та В.Токовенка «Оптимізація взаємодії політичного керівництва та державного управління в процесі модернізації політико-адміністративної системи України» [20], автори яких цілком слушно зазначають, що проблеми модернізації системи державного управління потребують подальшої розробки. У зв'язку з цим виникає потреба визначення пріоритетів, проведення свого роду ранжування зазначених проблем.

Цілі та завдання статті. Проаналізувати передумови та обґрунтувати необхідність реформи політичної системи як інструменту модернізації системи державного управління.

Основний зміст статті. Пріоритетною функцією політико-адміністративної системи є створення сприятливих умов для реалізації прав і свобод людини і громадянина, забезпечення реального впливу громадян на процеси формування та реалізації державної політики.

Проте від декларацій до запровадження дієвих механізмів їх реалізації вельми велика відстань. Тому особливої уваги заслуговує аналіз проблеми вдосконалення форм прямої демократії, належного використання можливостей такої її форми, як вибори.

Актуальність аналізу різних аспектів виборчого процесу (виборів) в Україні зумовлена такими факторами: в Україні за слабкої розвиненості інститутів громадянського суспільства можливістю присутності в публічній політиці для пересічного громадянина залишаються майже виключно вибори; останні вибори до українського парламенту відбулися вже за пропорційною системою, відповідно до якої політичні партії є єдиним суб'єктом формування вищого законодавчого органу держави. «Насправді, мова йде про те, що політичні партії, як правило, зорієнтовані на владу, отже, організовують населення (електорат) на боротьбу за її завоювання, створюють структури та виховують активістів для розподілу й утримання влади. Ця найсуттєвіша характеристика політичної партії є визначальною для її організаційної структури та окреслення пріоритетності здійснення функцій. Саме тому зміна владних відносин (особливо коли ці зміни мають системний характер) примушують змінюватись і самі партії» [1, с.278]. Використання пропорційної виборчої системи сприятиме політичній структуризації суспільства, зберігаючи можливості виборців голосувати не лише за партійний список, а й за конкретні політичні особистості. [2, с.21].

Використовуючи пропорційну систему виборів, натикаємося на ряд суттєвих перешкод, адже ця система потребує наявності декількох потужних і сильних партій. Як зазначив про особливості функціонування партій в Росії А.Салмін (значною мірою це справедливо й для України), у попередні роки «одна з основних функцій політичних партій — політичне лобювання певних інтересів — виконувалася головним чином іншими інститутами за

допомогою інших систем відносин. Переважно, так би мовити, на партикуляристській, а не на універсалістській основі — навіть у представницьких органах, не кажучи про бюрократію» [3, с.12].

Як свідчить практика, партії потрапляють в парламент в основному внаслідок коаліційних об'єднань, які є нестабільними, оскільки, крім мети потрапити в парламент, не мають інших підстав для співробітництва. Основою для нього могло б стати прагнення сформувати уряд і спільно реалізовувати урядову політику. Крім того, ефективність реалізації закону про вибори за пропорційною виборчою системою слід розглядати в контексті створення умов для розвитку ефективної партійної системи. До того ж сьогодні партіям довіряє не більше 20% громадян, а їх членами є лише 6% [4]. Таким чином, за партії вимушені голосувати ті громадяни-виборці, які взагалі не довіряють будь-якій партії. Отже, постає завдання визначити перспективи проведення дійсно партійних виборів.

Ідеальною, так би мовити, функцією виборів, а отже, і призначенням виборчої системи є найбільш правильне відображення побажань виборців. Проте цілком очевидно, що виборча система є не просто інструментом забезпечення представництва різних політичних сил, що спираються на певні прошарки населення, а ще й інструментом впливу на співвідношення причетних до виборів політичних сил. Таким чином, виборча система може розглядатись як інструмент відображення і як засіб впливу. Баланс законодавчої і виконавчої влади повинен заради того, щоб мати право називатися демократичним, бути укоріненим у суспільстві, а не існувати як взаємопоборювання та взаємоутиски влади. В Україні відчуження влади від суспільства спостерігається як на етапі формування влади (делегування повноважень закінчується в період формулювання завдань для виконавчої влади), так і на етапі несення політичної відповідальності [5].

Передвиборчі парламентські марафони 2006 та 2007 рр. давали змогу спостерігати дедалі яскравіші прояви цього процесу. Як не парадоксально, але наближення виборів сприяло реальній політичній структуризації та досягненню феномену природи сучасної української влади. Особливість цієї структуризації полягає у визначенні джерел підтримки і реального потенціалу владно-підприємницько-політичних угруповань.

Як прояв суспільного інакомислення і незадоволення наявним режимом, а також вияв соціального незадоволення існуючим порядком і ініціювання змін та оновлення суспільства в інтересах самого суспільства можна пояснити появу опозиції. На жаль, українська опозиція сьогодні працює лише на висловлення незадоволення, протистояння — так, як воно подається опозиційними силами, — видається на кшталт війни між двома принципово протилежними світами, де опоненти не просто не хочуть, але принципово не можуть зрозуміти один одного. Щодо української опозиції, то можна погодитися з думкою М.Михальченка, що в Україні поняття «опозиція» має троїстий характер. Є сили, які відверто заявили про своє опозиційне ставлення до Президента та уряду, створили опозиційні фракції і групи в парламенті. Є сили, які з деяких питань перебувають в опозиції до влади, а в деяких підтримують владу. Але є політичні лідери та рухи, які в понеділок в опозиції, а в четвер — уже друзі влади без пояснення своєї політичної позиції [6].

Історія свідчить, що запровадження загального або часткового виборчого права супроводжувалося дискусією про метод, за яким це право повинно реалізуватися. Наявне розмаїття теоретико-концептуальних підходів загалом можна розділити на дві течії: представники першого підходу основною характеристикою виборчої системи вважають можливість впливу на наявну політичну ситуацію; другого — призначенням виборчої системи вважають відображення в представницькому органі голосів виборців. Поширення набула й така точка зору: виборча система є способом розподілу посад між кандидатами та партіями, переводу голосів в місця.

Необхідно зауважити, що змішана система, притаманна здебільшого посткомуністичним режимам, у політологічних дослідженнях розглядається як компромісний варіант перехідного періоду між авторитарним комуністичним суспільним устроєм та майбутньою демократією. І якщо на початку 90-х рр. XX ст. вона розглядалася як крок уперед у здійсненні демократичних реформ, то на сьогодні вона є скоріше ознакою затягнутих транзитивних процесів.

Можна виділити декілька проблем, що постають за використання змішаної виборчої системи. По-перше, виникає потенційна загроза того, що законодавчі органи, обрані за змішаними системами, як, наприклад, в Україні та Росії,

матимуть певний розлам за мандатною відмінністю. По-перше, за змішаної системи депутати забезпечують представництво місцевих інтересів у законодавчому органі, а бажання задовольнити місцеві вимоги часто негативно впливає на стан партійної дисципліни в парламенті. Водночас у пропорційній частині змішаної виборчої системи майбутнє депутата визначається партійним списком. Таким чином створюється загроза того, що обраний законодавчий орган може розколотися під час голосування з важливих питань. По-друге, депутати, які покладають надії на переобрання за партійними списками, демонструють більшу лояльність до перебування в певній фракції, ніж мажоритарники, за якими стоять виборці певних округів і які не завжди мають достатню мотивацію для постійного перебування у певній фракції [7, с. 5].

У контексті вищезазначеного чинний Закон України «Про вибори народних депутатів України» впроваджує важливу норму стосовно права участі у виборах, а саме: про фінансову заставу замість збору, що є важливим кроком до збільшення прозорості виборчого процесу, зменшення фальсифікацій і зловживань.

Однак залишається ряд важливих проблем. Наприклад, навряд чи доцільно обмежувати пропагування політичними суб'єктами своєї позиції і діяльності визначеним терміном один раз на чотири роки за тих умов, коли політичні партії мають невисокий ступінь довіри у населення і, відповідно, незначний вплив на політичне життя країни, що, безумовно, стримує процес політичної структуризації суспільства. Подолання негативних моментів у виборчому процесі вимагає зняття часових обмежень на політичну (зокрема, на передвиборчу) агітацію.

Запровадження пропорційної виборчої системи певним негативним чином відобразилося на функціонуванні органів місцевого самоврядування: по суті, ліквідується зворотний зв'язок між депутатами і виборцями, адже за пропорційною системою виникає відірваність органу місцевого самоврядування від безпосередніх потреб виборців. Пропорційна система за нинішньої структури органу місцевого самоврядування (рада — голова) призводила до протистояння між цими суб'єктами управління у разі, якщо більшість представляла одну політичну силу, а голова — протилежну. У зв'язку із цим останні місцеві вибори пройшли за змішаною системою.

Серед управлінців у регіонах поширена також думка, що для підвищення відповідальності депутатів сільських, селищних, міських голів перед членами територіальної громади право висунення кандидатів поряд з політичними партіями слід надати зборам виборців за місцем проживання.

Як можемо бачити, для того, щоб політична реформа була ефективною, вона повинна торкатися не лише вищих органів влади, а й глибинних структурно-функціональних перетворень на всій владній вертикалі. «Проведення лише політичної реформи, а вона передбачає тільки зміну верхівки влади (де змінюються повноваження Президента, Верховної Ради і Кабінету Міністрів), нічого не дасть. Радше навпаки — ускладнить систему управління ще більше, ніж є нині. Що далі? Чи потрібен нам такий стан, коли стратегічні рішення ухвалюватиме Верховна Рада, на яку не має впливу громада — люди навіть не можуть відкликати депутата?» [8].

Розглянуті проблеми дають повне право зробити висновок, що вдосконалення виборчого законодавства як одного із найбільш дієвих інструментів реформування системи державного управління на шляху демократичних перетворень має великий позитивний ресурс. Разом з тим, саме суперечливі дії політиків і політичних сил, представлених у парламенті, спрямовані на відстоювання корпоративних або вузькополітичних прагматичних інтересів, створили ситуацію, за якої, як визнає Л. Кравчук, депутати нерідко вимушені йти на відверту фальсифікацію політичної суті виборчої системи і за якої уряд перетворюється, фактично, на заручника конфлікту їхніх суперечливих інтересів. [9, с.4]

Не викликає сумніву, що удосконалення виборчого законодавства на сучасному етапі державотворення необхідно розглядати як чинник забезпечення конституційних прав кожного громадянина, зміцнення управлінської системи, творення громадянського суспільства.

Варто зазначити, що на першому етапі становлення української держави партії виступали скоріше як зняряддя руйнування старої політичної системи, а не як засіб побудови нових політико-владних відносин. Виконання переважно деструктивної функції більшістю українських партій у поєднанні з відсутністю ретельно розроблених програм державницької діяльності призвели до певної «дистрофії» вітчизняних політичних партій у сфері конструктивної політико-практичної діяльності. Це ускладнює орієнтування

електорату під час виборів, що приводить до вибору кандидатів від «більш зрозумілих» партій і не завжди відповідає дійсним інтересам виборця. На думку Г.Зеленько, через об'єктивні причини в політичному просторі України абсолютну перевагу отримали модернізаційні імпульси «згори»; через нерозвиненість політичних партій Україна виявилася приреченою на тривалий і суперечливий модернізаційний процес із численними відхиленнями [10, с.143-144].

Недосконалою є система зворотних зв'язків між виборцями та політичними партіями, представленими в парламенті. Ряд партій, за які проголосували виборці, втратили свої фракції у парламенті, а відтак — і відповідні можливості впливу на законотворчий процес; натомість, можливостей впливу набули партії (їх фундатори та прихильники), що не брали участі у виборах. Такий стан справ ставить під сумнів саме поняття політичної відповідальності партій, обраних до парламенту, свідчить про недосконалу систему зворотних зв'язків між партіями та громадянами. Причини цього явища, яке суперечить принципам представницької демократії, полягають у: недосконалості відповідних положень Конституції України та чинного законодавства; низькій політико-правовій культурі депутатського корпусу; позаправовому впливі влади та фінансово-промислових груп на політичну структуру парламенту.

У Посланні Президента до українських парламентарів 2003 р. констатується: лише деякі партії мають чітку ідеологію, засновану не на корпоративних інтересах, а на реальних суспільних потребах, спираються на стабільну соціальну базу, постійно та системно, а не лише напередодні виборів працюють з населенням. Зроблено висновок, що нині партійна система України нездатна повною мірою виконувати свої функції і не відповідає реальним потребам суспільства. Отже, новий етап трансформаційних процесів вимагає формування потужних загальнонаціональних партій [11, с. 23].

Аналіз процесу створення політичних партій дає змогу виявити певну залежність його інтенсивності та характеру від наступних чинників: змін у законодавстві про політичні партії; соціальної структуризації суспільства та запиту на створення ідеологічних партій; адміністративного впливу на створення партій; потреби легалізації і захисту інтересів фінансово-промислових груп та окремих бізнесменів; суб'єктивних чинників (зокрема, особистих амбіцій представників

партійно-політичної еліти). Отже, значна частина партій створюється та діє не у відповідь на соціальний запит як інститути формування та просування інтересів широких суспільних верств, а як інструменти (засоби) політичної легалізації і боротьби інтересів окремих груп та осіб, що прагнуть або утримати, або здобути владу. Природно, що такі партії створюються (активізуються) саме в ті моменти політичного життя, коли склад владного корпусу може або змінитися, або отримати підтвердження своєї легітимності — в моменти виборчих кампаній чи референдумів [12]. Усе це, безумовно, відбивається на ефективності функціонування політичних інститутів.

Низька інституціоналізація партійної системи сучасної України є складною перешкодою на шляху до консолідації українського суспільства. Ступінь інституціоналізації партійної системи можна визначити за наступними критеріями: стабільність міжпартійного змагання; укоріненість партій у суспільстві; легітимність партій та виборів; партійна організація. Для різних груп країн показник стабільності міжпартійного змагання становить: індустріалізовані демократії — 9,7; південноєвропейські країни — 15,7; пострадянські країни — 35,3. Методика підрахунку полягає в знаходженні суми змін у відсотках голосів, отриманих кожною партією на сусідніх у часі виборах одного рівня і діленні цієї суми на два. Отже, чим більша цифра, тим менше стабільності у міжпартійному змаганні [13, с.67-68, 71].

Особливості організації державної влади в Україні зумовлюють низький вплив політичних партій на формування та реалізацію державної політики в органах виконавчої влади. Відсутність у Конституції України положень про формування уряду політичними партіями, що обрані до парламенту та створили в ньому більшість, призводить до низького впливу політичних партій на процес формування та реалізації державної політики в органах виконавчої влади. Тому цей вплив реалізується, як правило, за принципом індивідуальних і колективних домовленостей між партіями, їхніми парламентськими фракціями та Президентом України, який здійснює кадрові призначення. Абсолютна більшість партій не має розвинутої мережі регіональних і місцевих осередків, а отже — відповідних організаційних ресурсів для проведення як систематичної партійної роботи, так і передвиборчої кампанії.

Необхідно констатувати, що проведення виборів ініціює і активізує ідеологічну діяльність партій, роботу партійних ідеологів, зокрема у напрямі визначення пріоритетів суспільно-політичного розвитку суспільства і держави, їх системної трансформації та модернізації. Головними елементами реалізації програми інтеграції політичної системи України до Євросоюзу є санація і модернізація. Першочергові заходи санації — розслідування під контролем громадськості злочинів вищих посадовців; ліквідація партій — філій олігархічних угруповань; санація політичного істеблшменту, створення системи антикорупційної фільтрації.

Оскільки останні парламентські та місцеві вибори засвідчили про помітне посилення впливу регіональної еліти на виборчий процес, то, на думку представників регіональних властей, є доречним дозволити реєстрацію партій з регіональною програмою суспільного розвитку [14, с. 11]. За умов, коли українські партії представляють в загальнонаціональному вимірі лише кілька відсотків громадян, доцільно було б, замість загальнонаціонального партійного списку, ввести регіональне партійне представництво, яке діє в переважній більшості демократичних європейських країн. Поряд із цим можна погодитися з думкою Ю. Вовк, що єдиний прийнятний для України шлях — це збереження унітарних засад за певної економічної децентралізації, чіткому розподілі повноважень центру і областей [15, с. 19].

Проведення парламентських виборів за пропорційною системою дає політичним партіям шанс значно підвищити свій статус у політичній системі країни і стати повноцінними суб'єктами формування влади. Головний позитив партійної влади полягає в тому, що ця влада перестає бути анонімною, знеособленою, а принцип її формування стає більш прозорим і зрозумілим для суспільства, оскільки вибори за пропорційною системою є реальним механізмом здійснення політичної відповідальності партій. Якщо ж виходити з інтересів становлення демократичної політичної системи і демократизації органів державної влади, то, як стверджують І.Кресіна і Є. Перегуда, слабкий вплив партій на останні зумовлений слабкістю (організаційною, ідейною тощо) політичних партій [16, с. 27]. У свою чергу, практична відстороненість політичних об'єднань від цивілізованого впливу на державне управління зумовлює реалізацію формальної партійності в Україні переважно як політичних клубів.

Серед головних необхідних передумов піднесення ролі партій до рівня повноцінних суб'єктів політичної системи: 1) чітке структурування парламенту, передусім формування стійкої парламентської більшості, здатної забезпечувати ефективну законотворчу діяльність у взаємодії з урядом; 2) забезпечення максимального представництва інтересів соціальних груп і регіонів; 3) підвищення політичної активності та правової культури громадян, стимулювання процесів творення громадянського суспільства.

Головним питанням для суспільства, що перебуває на перехідному етапі свого розвитку, є не стільки «чистота принципів» і «повна демократичність» основних демократичних інститутів, скільки їх демократичність у сполученні з ефективністю. Досить актуальним слід вважати побудоване на порівнянні пострадянських і західних політичних систем твердження про те, що основні політичні інститути в пострадянських країнах не є демократичними і завжди були позбавлені демократичного змісту, що є досить загрозливим, оскільки полегшує ліквідацію цих інститутів під приводом їх «недемократичності» [18, с. 403].

Сучасні процеси демократизації українського суспільства досить часто закордонні політики, політологи, ЗМІ судять саме з позицій сучасної демократії розвинених країн світу, не враховуючи того, що Україна не повинна копіювати інститути цих країн і у всьому керуватися їх досвідом. Різноманітність та різномасштабність трансформаційних процесів у країнах світу з якісно іншими вихідними умовами, порівняно з українськими практикою та цілями адміністративної реформи, зумовлюють практичну неможливість проведення широких паралелей та узагальнень українського та закордонного досвіду. Водночас, проблема формування демократичних інститутів у процесі конституційної модернізації є однією з ключових проблем цього процесу, оскільки внаслідок неадаптованості цих інститутів до умов і традицій українського суспільства, за недостатньої підтримки демократичних інститутів політичною елітою і населенням спостерігаються численні «збої» в їх функціонуванні, аж до прямої їх дискредитації.

Ключовою проблемою, від вирішення якої багато в чому залежить ефективність функціонування політичних інститутів, органів державної влади, є надання їх діяльності соціального спрямування (творення соціальної держави),

можливість за їхньої допомоги здійснювати соціальну політику в інтересах усіх пересічних громадян.

Висновки. У найзагальнішому плані, даючи оцінку сучасному етапу розвитку українського суспільства, як транзитно-кризового, певною мірою можна стверджувати, що воно перебуває в стані соціальної конфліктності, чітко простежуються конфлікт інтересів, постійні суперечності між різними суб'єктами політичної системи, суспільно-політичного життя, що є об'єктивним показником актуальності проведення політичної реформи.

1. Гонюкова Л. Політичні партії в політичних системах, що змінюються // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. — Випуск 1/2005.

2. Жданов І., Якименко Ю. Останній бастион демократії? //Дзеркало тижня. — 2003. — №13 (438). — 5 квітня.

3. Салмин А. Избирательные системы и партии: выбор выборов // Политика. — 2004. — № 1.

4. Центр чего? На вопросы «proUA» о группе «Центр» отвечает народный депутат Украины Станислав Косинов /Иван Адамчук// [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.proua.com>.

5. Конончук С. Конституционные возможности для реформирования политической системы /УНЦПИ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу <http://www.glavred.info>

6. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. — 488 с.

7. Erik Herron. The causes and Consequences of Fluid Factional Membership in Ukraine: paper presented at the 97-th annual meeting of the American Political Science Association, San Francisco.

8. Реформу треба проводити дуже швидко. Розмова з А. Чемерисом, ректором Львівського регіонального інституту Національної академії державного управління при Президентові України //Львівська газета. — 2005. — № 673 (107). — 16 червня.

9. Кравчук Л.М. Держава і влада: досвід адміністративної реформи. — К.: Інформаційно-видавничий центр «Інтелект». — 2001. — 192 с.

10. Зеленюк Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. — К.: КРИТИКА. — 2003. — 216 с.

11. Послання Президента України до Верховної Ради України. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році. — К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України. — 2003. — 478 с.

12. Лаптин В.В., Пантин В.И. Политические ориентации и политические институты в современной России: проблемы коэволюции //Полис. — 1999. — №6.

13. Mainwaring S. Party Systems in the third Wave //Journal of Democracy. — Vol. 9, №3.

14. Політична реформа як засіб демократизації українського суспільства. Матеріали науково-практичної конференції. м. Харків.— Х.: Видавництво ХарПІ УАДУ «Магістр», 2006. — 152 с.

15. Вовк Ю. Ідея федералізму в Україні в контексті посилення впливу регіонів // Право України. — 2004. — № 10.

16. Кресіна І., Перегуда Є. Політична реформа: проблеми і перспективи // Віче. — 2003. — №2.

17. Чернов Г.Ю. Социально-массовые явления: исследовательские подходы. — Дубна: «Феникс+», 2002. — 208 с.

18. Политические институты на рубеже тысячелетий. — Дубна: «Феникс+», 2001. — 480 с.

19. Тертичка В. В. Державна політика: Аналіз і впровадження в Україні: Автореф. дис... докт. наук з держ. управління: 25.00.01 / Національна академія державного управління при Президентові України. — К., 2004. — 36 с.

20. Токовенко В.В. Оптимізація взаємодії політичного керівництва та державного управління в процесі модернізації політико-адміністративної системи України: Дис... докт. наук з держ. управління. — К.: Національна академія державного управління при Президентові України. — 2004. — 375 с.